

KRITIKAI RECENZIÓK

Bartha Eszter

A RENDSZERVÁLTÁS GYERMEKEI

SZALAI ERZSÉBET: KOORDINÁTÁKON KÍVÜL:
FIATAL FELNÖTTEK A MAI MAGYARORSZÁGON
(ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ, 2011)

A recenzió azt vizsgálja, hogy Szalai Erzsébet új könyvének tükrében hogyan alakul a mai magyar fiatalok habitusa, identitása és személyisége, megjelennek-e körükben a nagy generációs élmények, illetve van-e esély arra, hogy e nemzedék generációvá váljon. Az írás körbejárja, hogyan élnek meg a fiatalok a kötet alapjául szolgáló életútinterjúk tükrében a félperifériás kapitalizmust, és hogyan próbálnak meg lázadni – ha lázadnak egyáltalán – egy olyan környezetben, ahol hiányoznak a lázadás szellemi és strukturális előfeltételei. Ezekon a feltételeken az egyén vajmi keveset, egy közösség azonban valamivel többet tud változtatni, ha a civil szférában sikerül megtalálni a közös koordinátákat.

Több mint húsz évvel a rendszerváltás után igencsak aktuális elgondolkodni azon, mi is történt azzal a nemzedékkel, amelyik gyerekként élte meg a rendszerváltást, így szocializációjának egy része arra az időszakra esett, amikor a „létező szocializmus” válsága már érezhető volt Magyarországon, belenövekedni viszont már az újkapitalista rendszerbe növekedett bele. Szalai Erzsébet új könyve nemcsak aktuális kérdéseket feszeget, hanem fontos hiánypótló munka is a szakirodalomban. Az ifúság kutatásában ugyanis a kvantitatív módszerek dominálnak;¹ kvalitatív elemzésekre csak kevés példát találunk, holott a habitust és az identitást – a könyv két alapkategóriáját – a szerző által választott módszerrel, a mélyinterjú elemzéssel lehet a legadekvátábban megragadni.

A kötet tehát mind témaválasztása, mind pedig választott módszertana okán is feltétlenül igényt tarthat úgy a nagyközönség, mint a szakma figyelmére és kritikájára. A szociológiában ritka az a munka, amely egyszerre képes megszólítani ezt a kettőt; a könyv olvashatósága, remek stílusa és közérthető nyelvezte mindenképpen kiemelendő a kötet erőnei közül. A *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon* című könyv több ok miatt is a hazai szociológia kiemelkedő teljesítménye. A nemzetközi szakirodalomban jól ismert és kutatott terület a posztadoleszcencia jelensége – az „örökifjú”, felnőtt képtelen fiatalok megjelenése a társadalomban, annak minden következményével együtt. A posztadoleszcencia problémáját a hazai szakirodalomban Somlai Péter fejti ki elméletileg a legigényesebben (Somlai 2007), de említhetem Bognár Virág, Tóth Olga és Kabai Imre nevét, akik fontos magyarországi kutatásokat folytattak a témában.

A kötet legfontosabb érdemei között említhető a posztadoleszcencia problémájának elméleti igényű továbbgondolása és szisztematikus kifejtése. Szalai Erzsébet elemi erővel láttatja, mit jelent a posztadoleszcencia a félperiférián, és igen eredeti módon kapcsolja össze ezt a jelenséget a rendszerkritikával. A vizsgált társadalmi rétegek között megkülönbözteti a vállalkozókat, a topmenedzsereket, a politikusokat, a köztisztviselőket, a munkásságot és a munkanélkülieket; emellett rétegspecifikus csoportként vizsgálja a kismamákat és az akadémiai és egyetemi értelmiséget, valamint külön tanulmányozza

1 Lásd például Gázsó és Laki (2004).

a baloldali/zöld és a radikális jobboldali civil aktivisták habitusát és identitását. Külön kiemelem Szalai Erzsébet munkásdefinícióját, amelyet igen eredetinek tartok. A munkásokat úgy definiálja, mint „azokat, akik munkaerejük áruba bocsátásából élnek, és (de) ezen belül sem »irányítástechnikai«, sem más szellemi szempontból nem töltenek be csúcsvezetői pozíciót. Ez a meghatározás tehát kéttényezős: egyfelől a tőke-munka viszonyt, másfelől a munkamegosztásban elfoglalt helyet tekinti az adott társadalmi réteg (rétegek) megkülönböztetése alapjának” (Szalai 2011: 80). A szerző egyik fontos megállapítása, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely továbbra is döntő szerepet játszik a társadalmi rétegződésben; mint ahogyan (nem véletlenül) a munkanélküliek állnak a hierarchia legalján, és közülük sorolták be a legtöbben magukat az alsó középosztályba vagy a munkanélküliek „lúzer” táborába. A munkásságon belül Szalai Erzsébet megkülönbözteti a stabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomásokat, az instabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomásokat, a stabil munkaerő-piaci pozíciójú diploma nélkülieket és az instabil munkaerő-piaci pozíciójú diploma nélkülieket (i.m.: 81). Fontos itt megjegyezni, hogy a diploma csak belépőül szolgál a „jobb” munkahelyek világába, garanciát nem jelent, viszont nélküle a „lúzerek” csak a csodában vagy az elvándorlásban reménykedhetnek, ha javítani akarnak a helyzetükön. Szalai Erzsébet emellett – korábbi munkáskutatásaira támaszkodva (Szalai 2004a) – megkülönbözteti a multinacionális szektor munkásait a hazai ipar „buheráló”, rosszabb helyzetben levő, kizsákmányoltabb munkásságától. Felosztása és következtetése egybecsengenek Ferge Zsuzsa megállapításával, aki szintén fragmentálnak nevezte a hazai munkástudatot.

Mit formáz tehát a rendszerváltás gyermekeinek habitusa és identitása? Szalai Erzsébet továbbgondolja Bourdieu habitusfogalmát, és arra a következtetésre jut, hogy a neves francia szociológus túlzottan statikus habitusfogalmat használ, és kevés figyelmet fordít azokra a helyzetekre, ahol a habitus „túlszalad” a struktúrán. Ha azonban figyelmesen olvassuk az interjúrészleteket, az derül ki belőlük, hogy a fiatalok habitusa több ponton „belesimul” az újkapitalizmus rendszerébe: elfogadják az új rendszer szélsőségesen individualista, versenyszellemű logikáját, olyannyira, hogy sokan baráti kapcsolataikat is csak az „adok-kapok” szellemében képesek mérlegelni és értékelni. Szalai Erzsébet fontos megállapítása, hogy a szélsőségesen narcisztikus személyiség meghatározott társadalmi viszonyok terméke; ugyanakkor – és ezt is fontos hangsúlyozni! – a habitus „előrszalad” annyiban, hogy a fiatalok túlnyomó többsége *bírálta* a rendszert – ha strukturális gondolkodás hiányában nem is volt képes egy átfogó rendszerkritika megfogalmazására. De hogyan is várhatjuk el, hogy képesek legyenek erre, ha az elmúlt húsz évben a mainstream sokat tett azért, hogy eltűnjön a strukturális gondolkodás, és eltűnjenek azok a kategóriák, amelyekben megragadható a rendszerkritika, teret engedve így a civilizációs-rasszista érvelésnek, ami jobb híján oly sok fiatalat magával ragad? A fiatalok érzékelik a rendszer

válságát – ugyanakkor képtelenek arra, hogy magukat a rendszereket megfogalmazzák. De nem tekinthetjük-e a lázadás első jelének azt, hogy a rendszer válságát egyáltalán érzékelik? És nem számít-e pozitívumnak, hogy sokan sokat tesznek azért, hogy a saját életükben más szabályok szerint éljenek, és ne a tökegika szerint alakítsák kapcsolataikat? Úgy tűnik, hogy minden interjúalany életében fontos – talán a legfontosabb – vonatkoztatási pont a család, és nem köthető-e ez össze azzal, hogy a mai posztadoleszcenек életében csak átmeneti időszakot jelent a posztadoleszcencia, mert valójában *mindannyian* arra vágnak, hogy a Kádár-korszakban – és a fordista kapitalizmusban – „normálisnak” tekintett életet éljék – hogy legyenek az életükben biztos pontok és kapaszkodók? Kristóf Luca a kötet módszertani – bár a szerző akaratán kívüli – hiányosságai között említi, hogy a vidéki fiatalok kívül maradtak a kutatáson (Kristóf 2011). Jómagam a fentiek okán azt hiszem, a kötet így is jól reprezentálja a mai Magyarországot, hiszen a fiatalok ugyanazt a rendszert élik meg Pesten, mint Debrecenben vagy Kiskunfélegyházán.

A terjedelmesen közölt interjúrészletekből plasztikusan kibontakozik a félperifériás kapitalizmus (fél)munkástudata: egyfelől a centrumkapitalizmus halvány és homályos bírálata, másfelől az elképzelt „Nyugat” és a magyar „ugar” fájdalmasan megtapasztalt ellentéte, ahonnan az egyedüli kiutat az intim szférába való menekülés vagy pedig a nyugati álm és a kivándorlás gondolatának kergetése jelenti. Mintha Ady Endre és Kosztolányi Dezső óta nem sokat változott volna a világ a magyar „ugaron”: Kosztolányi fiatal kortársainak még Párizs jelentette a mércét, Patikárius Jancsinak már Amerika és Hollywood... Érdemes összevetni a kutatás eredményeit Katherine S. Newman amerikai életútinterjúival (Newman 1988, 1999). Newman azt vizsgálja, hogyan tapasztalja meg az individualista tökegikában „szocializált” amerikai középosztály a lefelé való társadalmi mobilitást, hogyan próbál alkalmazkodni a habitus a megváltozott körülményekhez. Newman vizsgálataiban a társadalom nem változik, Amerika (továbbra is) „lúzernek” könyveli el a lefelé mobil családokat, ahonnan a gyerekek is menekülni (vagy kitörni) igyekeznek. Hol van tehát a lázadás? Vagy még inkább: lehet-e, érdemes-e lázadni a (fél)periférián, ha maga a centrum „nem mozog”? A Trockij által megálmodott világforradalom helyett megvalósult a sztálini „szocializmus egy országban”; tanulságai arra intenek, hogy a periféria mozgásteret legalábbis korlátozott. Itt említem a kötet számomra egyedüli hiányosságát. Miközben teret kapnak a nyugati szociológia képviselői, a Kelet-Európa-fogalom aluldimenzionált marad, holott a szerző végig operál a félperiféria fogalmával.² A Kelet-Európa-kutatásban a hazai történészek nemzetközileg is számottevő eredményeket értek el, amelyről a hazai szakma ma valahogy megfeledkezni igyekszik. Holott Kelet-Európa *akkor* érdekes volt a Nyugat számára mint régió és mint tudományos elmélet is. Azóta a helyzet sokat romlott

2 Hozzá kell tennünk, hogy a szerző ezt a feladatot nagy elméleti igényességgel elvégzi egyik, már korábban megjelent munkájában, amely angolul is megjelent (Szalai 2004b).

– mind az akadémiai közegben, mind pedig a régió megítélését tekintve. Az eredmények ettől függetlenül eredmények maradnak – akkor is, ha ez ma már történelem.

A könyv szemléletében és módszertanában interdiszciplináris megközelítést követ. A képzett szociálpszichológus számon kérheti az identitás szakirodalmának tárgyalását vagy a típusok kialakításának további szempontjait, a szűkebb diszciplínákon belül pedig a bourdieu-i szociológia elméleti művelője felróhatja a szerzőnek, hogy nem fordít elegendő figyelmet a habitusfogalom elemzésére vagy nem elég differenciáltan értelmezi azt. Ezek a kritikák azonban nem érintik a könyv lényegi mondanivalóját; Szalai Erzsébet ugyanis nem a bourdieu-i habitusfogalom elemzését állítja munkája középpontjába, hanem továbbgondolja azt, egészen pontosan feltesz egy nagyon releváns és aktuális szociológiai kérdést: hogyan befolyásolja a félperifériás helyzet a szerencsésükre vagy balszerencsésükre abban felnőni kényszerülő fiatalok személyiségét és habitusát? Módszer-tanilag pedig perspektivikus utat mutat ahhoz, hogyan kapcsolható össze a strukturális elemzés (a félperifériás helyzet) a mélyinterjú kutatással, amelyen a szerző legfontosabb következtetései alapulnak.

Newman antropológiai kutatásai nem pusztán egyes amerikai közösségek értékvi-lágával foglalkoznak: a szerző arra keresi a választ, hogyan alakítja a sikerorientált amerikai gondolkodás az emberek sorsát olyan helyzetben, amikor az életük és a körülményeik éppen nem az amerikai álomnak megfelelően alakulnak. Szalai Erzsébet irodalmi példák tükrében szemlélteti, hogy a „magyar trauma”, a lezáratlan vagy kibeszéletlen múlt meny-nyire alakítja ma is a fiatalok gondolkodását; ezt egyébként számos szociológiai kutatás megerősíti (egy korai példáért lásd Szelényi 1992). Érdemes megemlíteni, hogy sok szélsőjobboldali fiatal számolt be arról, hogy nagyszülei erősen antikommunista érzelműek voltak vagy egyenesen az elmúlt rendszer áldozatainak tekintették magukat. A rendszerváltás sok esetben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: a szélsőjobboldali fiatalok családjában a szülők jelentős arányban voltak a rendszerváltás egyértelmű vesztesei. A *ressentiment* itt – talán érthetően – a korábban bálványozott Nyugat értékeinek elutasításában és egy sajátosan magyar út keresésében jelentkezik (amelyet valahol „elrontottak” a magyarság hagyományos ellenségei – és a listát innentől kezdve hosszan lehetne folytatni). Pedig a rendszerváltás és a mai magyar nemzet valódi tragédiája az, hogy nem alakult ki, még az alapértékek vonatkozásában sem, egy egységes nemzeti közmegegyezés: a huszadik századról nincsen olyan történeti narratíva, amelyet nagy vonalakban mind a baloldal, mind pedig a jobboldal elfogad. Sőt a harc a történeti emlékezés jogáért ma is folyik – ha lehet, még élesebben, mint a rendszerváltás első éveiben, amikor felszínre kerültek a magát nemzetinek valló jobboldal sérelmei az államszocialista időszakban, amelynek kultúrpolitikáját pedig semmiképpen nem tekinthetjük egységesen kirekesztő-nek (a monopóliumra való erőszakos törekvés csak egy rövid időszakra igaz).

A magyar társadalmat és annak fiatalságát jellemző mély megosztottság azonban nemcsak a lezártan múltból, hanem – és még inkább – a félperifériás helyzetből fakad. Szalai Erzsébet életművének maradandó helye van a rendszerkritikai irodalomban, mert ennek a helyzetnek az elemzését több munkájában lelkiismeretesen elvégzi, az itt ismeretett műben pedig kijelöli a struktúrákhoz képest elcsúszott habitusok legfontosabb sajátosságait. A szociológus jó érzékkel állapítja meg, hogy a hazai akadémiai és egyetemi értelmiségnek „nem adatott meg”, hogy lázadó legyen; gondolkodásukat meghatározza a tőkés rendszerlogika. Hogyan lázadjanak akkor, ha a lázadásnak hiányzik minden intézményes és szellemi feltétele? A marxizmust sokan egyenesen a sztálinizmussal azonosítják a mai Magyarországon, csoda-e, ha sokaknak a jobboldali radikalizmus kínálja a globális tőkerendszerrel szemben az egyedüli alternatívát?

Kristóf Luca idézett kritikájában igen jó összefoglalását adja Szalai Erzsébet a baloldali/zöld és a radikális jobboldali civil aktivisták habitusára és identitására vonatkozó lényegi megállapításainak, ezeket nem ismétlem. Figyelemre méltó azonban, hogy a vad antikommunizmussal és konkrét ellenségképpel operáló jobboldali radikalizmus a jelek szerint vonzóbb lehetőség sok fiatalnak, mint az alternatívát nem, vagy csak homályosan kínáló baloldali radikalizmus. A Nyugat és a kapitalizmus mint rendszer lényegi félreismerése jelenti a kulcsot a látszólagos ambivalenciák megértéséhez: az egyik oldalon feltétel nélküli szervilizmus, „Nyugat-imádat”, amit a választott szókinccs is szépen tükröz, a másik oldalon pedig a nacionalizmusba és egy képzelt múltba és identitásba való menekülés³... amivel nem vagyunk egyedül a kelet-európai félperiférián.

Mi következik mindebből a generáció (és a félperiféria) jövőjére nézve? Egy Bourdieukutató vitatkozhat Szalai Erzsébet habitusfogalmával, én azonban úgy látom, hogy a kötet inkább árnyalja ezt a fogalmat, hiszen a szemünk előtt bontakozik ki az a habitus, ami több ponton elcsúszott ugyan a struktúrákhoz képest, *ugyanakkor meg is erősíti azokat*. Vigasztalhatjuk magunkat azzal, hogy az amerikai középosztály éppúgy képtelen a lázadásra, mint ahogyan értelmes ellenállás is igen nehezen bontakozhat ki a (fél)periférián. A tőkeológia elleni következetes lázadás helyett marad egy narcisztikus, bizonytalanságtól gyötört korosztály, amely könnyűszerrel áldozatul eshet a jobboldali populizmusnak. Nagyon fontosnak tartom itt a személyiségnek azt a kettősségét, ami az egész könyvből kibontakozik: egyfelől a szélsőséges narcizmus, másfelől pedig a lét- és múltbizonytalanságban megragadható önbizalomhiány és gyötrelmes énkeresés kettősségét.

Ez a generáció nincsen abban a helyzetben, hogy megváltoztassa a világrendszeren belüli erőviszonyokat. A saját élete felett azonban nagyobb lehet a hatalma, mint ahogyan hiszi. A rendszerváltó generáció egykori közösségeit jórészt felmorzsolta a neoliberais

3 Ez magyarázza azt a látszólagos ellentmondást is, hogy a magát szélsőjobboldalinak tartó fiatal örömmel elmenne külföldre, ha ott kapna (nyugati fizetésért) munkát.

kapitalizmus: Schiffer Pál *Elektra* című filmjében érzékletesen mutatja be, hogyan bomlanak fel egy brigádban a baráti, kölcsönösségen alapuló viszonyok, amikor előtérbe kerül az egyéni érdek – pontosabban, csak az kerül előtérbe. Szalai Erzsébet idézi Szabó Magda *Mózes egy, huszonkettő* című kisregényét, ahol az 1950-es években szocializálódó gyerekek mind a kommunista, mind pedig a „nemzeti jobboldali” vonalon egymás társaságában találnak igazi közösséget, mivel a saját szüleivel egyik oldal sem képes azonosulni. Ezt parafrázálva a *Koordinátákon kívül* egy olyan nemzedéket mutat be, amelynek esélye sem volt arra, hogy közösségi életet éljen, mivel egy szigorú tőkelegikába szocializálódott bele, ráadásul egy olyan társadalomban, ahol nem a kisebbség lesz vesztes, mint Amerikában, hanem az egykori kádári középosztály jelentős, ha nem a legnagyobb része tartozik a rendszerváltás vesztesei közé.

A gyerekkori szocializáció azonban nem minden. Somlai Péter szerint a szocializáció egy életen át tartó folyamat. Érdemes volna ebből a szempontból megvizsgálni, hogyan változott az egykori rendszerváltó generáció tagjainak habitusa? Hiszen őket valóban egy egészen más – és sok szempontból emberarcúbb – társadalomra készítette fel saját gyerekkori szocializációjuk. Az eredmény azonban inkább azt igazolta, hogy mennyire sebezhetőek voltak az akkor kialakított közösségek – akár a munkahelyi brigádokban, a rendszer által támogatva, akár ellenzékben is. Kérdés, hogy a *Koordinátákon kívül* bizonytalanságtól gyötört nemzedéke milyen kiutat keres. A jelek szerint a közösségi életre van igény, amit a politikai pártok is kihasználnak: a szélsőjobboldal ugyanis nemcsak konkrét ellenségképpel, hanem a közösségi élet ígéretével is operál. Érdemes utalni itt Utasi Ágnes kutatásaira: a legkevesebb erőforrással rendelkező csoportokra általában a kapcsolathány jellemző: sokan baj esetén csak közvetlen családjukra (vagy arra sem) számíthatnak – Utasi 2008). A kötet címválasztásában tükröződő bizonytalanságot oldja a kötet optimista lezárása: a szerző nem adja fel a reményt, hogy a (rendszer)kritikus fiatalok is találnak közös koordinátákat. Már csak ezért is érdemes tovább gondolkodni a magyar „ugaron”.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág Kiadó.
- Kristóf Luca (2011): 654984582 A lázadásmentes nemzedék. In: Socio.hu, 2011/2. Interneten: 654984583 <http://www.socio.hu/2pdf/4kristof.pdf> (Letöltve: 2012.07.30.).
- Newman, S. Katherine (1988): *Falling from Grace: The Experience of Downward Mobility in the American Middle Class*. Free Press.
- Newman, S. Katherine (1999): *Falling from Grace: Downward Mobility in the Age of Affluence*. University of California Press.
- Somlai Péter (szerk.) (2007): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Napvilág Kiadó.
- Szalai Erzsébet (2004a): *Az első válaszkísérlet: a létezett szocializmus – és ami utána jön...* Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2004b): Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. In: *Kritika*, 33. évf., 9. sz.: 2–6.
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szelényi Iván: (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó.
- Utasi Ágnes (2008): *Éltető kapcsolatok: A kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Új Mandátum Könyvkiadó.